

A Review of Hadi Sabzavari's *Sharḥ al-Manzūma* as a Textbook

Gholamali Moqaddam*

Abstract

Introduction

Only few philosophical works, such as Hadi Sabzavari's *Sharḥ al-manzūma* (literally, commentary on verses concerning philosophy), are used as textbooks. Consisting of didactic verses composed and explained by Sabzavari, the book is regarded as one of his valuable works and a main textbook on Islamic philosophy. The research question is how we can examine and evaluate this work as a textbook, or how we can re-write it to provide a more useful textbook.

I aim to foster a discourse of critique and evaluation of existing textbooks, encouraging and motivating the academic community to enhance and supplement these texts, and to provide up-to-date and useful versions of philosophical textbooks. Some critical views of *Sharḥ al-manzūma* have been proposed in a number of books and articles, including *Teaching philosophy: a comparative study of Sharḥ al-manzūma and Nihāyat al-ḥikma* (Izadi 2013, 59), "Haj Mulla Hadi Sabzavari and his *Sharḥ al-manzūma*" (Fani 1983, 44), "A Comparative Study of *Sharḥ al-manzūma* and *Nihāyat al-ḥikma*" (Taba'i Izadi 2001, 58), "Teaching Transcendent Philosophy or obfuscating and destroying it?" (Shijari 2016, 51).

Given its significance, *Sharḥ al-manzūma* merits thorough examination and review to capitalize on its strengths and mitigate its weaknesses. The present article contributes

* Assistant Professor, Department of Philosophy, Razavi University of Islamic Sciences, mashhad, Iran,
gh1359@gmail.com

Date received: 2023/06/26, Date of acceptance: 2023/09/19

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

by discussing specific passages of Sharḥ al-manzūma to illustrate certain educational difficulties within the text in a tangible manner. In light of these challenges, suggestions are put forth for the improvement of this and other philosophy textbooks.

Research method

This article addresses a theoretical question using the library research method. In this method, after formulating the question and developing schematic and detailed plans, sources were provided, notes were taken, and an initial edit was conducted through thematic categorization of the notes. Subsequently, the finalized version was prepared after further reconsiderations.

Discussion

Apart from its strengths, Sharḥ al-Manzūma, like all human creations, has weaknesses that are analyzed in detail in the article. One such weakness is its explanation of the content through versification and commentary mixed with the text. This has placed Sabzavari in a challenging position, making it difficult for him to clarify phrases and shape the structure of sentences, resulting in the complexity and difficulty of understanding phrases in Sharḥ al-manzūma. Furthermore, other drawbacks of Sharḥ al-manzūma include theoretical complications, criticisms of other views, and elaboration of objections. At times, Sabzavari unexpectedly adds fuel to the fire of lengthy theoretical debates and controversies, which do not align with the structure of the discussion and the reader's capacity.

Among other issues with Sharḥ al-manzūma is its excessive optimism towards views, a tendency to justify them, and taking a charitable stance towards them without due regard for the facts of the history of philosophy. Moreover, Sabzavari attributes and justifies various views in terms of religious teachings. This approach has cast doubts on some of the citations in the book (Mutahhari 2011, 304). Furthermore, the prominence of Mulla Sadra's Transcendent philosophical approach in Sabzavari's Sharḥ al-manzūma, and latter's alignment with mystical principles and discussions, have sometimes led Sabzavari to make intricate mystical remarks. However, understanding these remarks requires a beginner in philosophy to be relatively or even fully familiar with the issues of theoretical mysticism.

Top of Form

Conclusion and Suggestions

Although sharing many outstanding characteristics of standard textbooks, Sharḥ al-Manzūma suffers from issues such as the complication of its versification, difficulties arising from the blending of texts and commentaries, literary digressions, inclusion of mystical allusions, excessive justification and a charitable stance, neglect of historical context, digressions in explanations of reasons, and personal interpretations of Quranic verses and hadiths. In these respects, the book lacks some characteristics of a textbook. A contribution of this article is its content analysis of some parts of the text in a concrete and tangible way. Finally, this study suggests that Sharḥ al-manzūma should be re-written preserve its authenticity and yet be transformed to an up-to-date and useful textbook with as many faults removed as possible.

Keywords: teaching philosophy, philosophical textbooks, Sharḥ al-Manzūma, evaluating issues with Sharḥ al-manzūma, Hadi Sabzavari.

Bibliography

- Amuli, Muhammad Taqi, n.d. Durar al-Fawa'id. Qom: Isma'iliyan Publications. [in Arabic]
- Avicenna. 1985. Al-Shifa (al-Tabi'iyyat), Qom: The Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi. [in Arabic]
- Avicenna. 1996. Al-Isharat wa-l-Tanbihat. Qom: Nahj al-Balagha Publications. [in Arabic]
- Avicenna. Mabath an-l-Quwa al-Nafsaniyya. Paris: Dar Biblion. [in Arabic]
- Copleston, Frederick. 1989. A History of Philosophy: Greece and Rome. Translated by Jalal al-Din Mojtavavi. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [in Farsi]
- Fani, Kamran. 1983. "Haj Mulla Hadi Sabzavari va Sharh-i Manzumi-yi Hikmat." Majalli-yi Nashr-i Danish: 44-48. [in Farsi]
- Golparvar Ruzbehani, Mehdi. 2021. "2 Guni Falsafivarzi dar Nisbat ba Guzashti-yi Falsafi." Majalli-yi Hikmat-i Mu'asir, (12) no. 2: 307-330. [in Farsi]
- Hidaji, Mohammad. 1986. Ta'liq-yi Manzumi. Tehran: A'lami Institute. [in Arabic]
- Hosseini Sharif, Seyyed Ali, and Gholamali Moqaddam. 2016. "Makhluq-i Avval dar Rivayat va 2 Muvajih-yi Mutafavit." Majalli-yi Amuzi-ha-yi Falsafi-yi Islami, no. 18: 77-101. [in Farsi]
- Izadi, Mohsen. 2013. Amuzish-i Falsafi, Barrasi-yi Tatbiqi-yi Sharh-i Manzumi va Nihaya al-Hikma. Qom: Bustan-i Kitab: [in Farsi]
- Khorasani, Sharaf al-Din. 1991. Nukhustin Filsufan-i Yunan. Tehran: Islamic Revolution Education Publishing House. [in Farsi]
- Mazhari, Mohammad Sana'ollah. 1991. Al-Tafsir al-Mazhari. Tahqiq: Ghulam Nabi Tunisi. Pakistan: Maktaba Rushdiyya. [in Arabic]
- Mirdamad, Mohammad Baqir. 1997. Taqwim al-Iman. Tehran: Institute of Islamic Studies. [in Arabic]
- Modarresi, Seyyed Morteza. 1998. Min-Huda al-Qur'an. Tehran: Dar Muhibbi al-Hussein. [in Arabic]

- Mohammadian, Abbas. 2001. *Hakim-i Ashiq* (Sayri dar Andishi-ha-yi Hikami var Irfani-yi Hakim Sabzavari), Sabzivar: Tarbiat Moallem University. [in Farsi]
- Mohaqqeq, Mehdi. 1991. *Mantiq va Mabahas-i Alfaz* (Majmu'i Mutun va Maqalat-i Tahqiqi). Tehran: University of Tehran Press. [in Farsi]
- Montazeri, Hossein Ali. 2015. *Sharh-i Manzumi*. Tehran: Sarayi Publications. [in Farsi]
- Moqaddam, Gholamali. 2020. *Vujud-i Munbasit va Silsili-yi Tuli-yi Ilal*. Mashhad: Astan-i Quds-i Razavi Research Foundation. [in Farsi]
- Mutahhari, Murtiza. 2011. *Dars-ha-yi Asfar, Mabhas-i Harikat* (Majmu'i Asar-i Ustad-i Shahid Mutahhari). Tehran: Sadra Publications. [in Farsi]
- Naqibi, Seyyed Mohammad Hossein, and Abdollah Nasri. 2019. "Ilm-i Huzuri-yi Mu'assir dar Idrak-i Hissi." *Majalli-yi Hikmat-i Mu'asir*, (10) no. 2: 249-269. [in Farsi]
- Qaysari Rumi, Mohammad Davud. 1996. *Sharh-i Fusus al-Hikam*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [in Farsi]
- Qomi Mashhadi, Muhammad ibn Muhammadreza. 1989. *Tafsir-i Kanz al-Daqa'iq wa Bahr al-Ghara'ib*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Arabic]
- Qunawi, Sadr al-Din al-Muhammad. 1996. *Al-Nafahat al-Ilahiyya*. Edited by Muhammad Khajavi. Tehran: Mawla Publications. [in Arabic]
- Razi, Fakhr al-Din. 1990. *Al-Mabahith al-Mashriqiyya*. Qom: Bidar Publications. [in Arabic]
- Sabzivar Tarbiyat Moallem University. 1995. *The Collection Articles in the Conference on Hadi Sabzavari*.
- Sabzavari, Hadi ibn Mahdi. 1981. *Ta'liqat al-Shawahid al-Rububiyya*. Edited by Jalal al-Din Ashtiyani. Mashhad: Academic Publishing Center. [in Farsi]
- Sabzavari, Hadi ibn Mahdi. 1997. *Javab-i Masa'il-i Seyyed Sami' Khalkhali*. Tehran: Osveh Publications. [in Farsi]
- Sabzavari, Hadi ibn Mahdi. 1997. *Rasa'il-i Hakim-i Sabzavari*. Tehran: Osveh Publications. [in Farsi]
- Sabzavari, Hadi ibn Mahdi. 2001. *Sharh-i Nibras al-Huda*. Sabzivar: Sabzivar Tarbiyat Moallem University. [in Farsi]
- Sabzavari, Hadi ibn Mahdi. 2004. *Asrar al-Hikam*. Edited by Karim Fayzi. Qom: Religious Press. [in Arabic]
- Sabzavari, Hadi ibn Mahdi. *Sharh-i Masnavi*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Farsi]
- Sabzavari, Hadi, ibn Mahdi. 1990. *Sharh al-Manzuma*. Tehran: Nab Publications. [in Arabic]
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. 1981. *Al-Hikma al-Muta'aliya*. Qom: Maktaba al-Mustafawi. [in Arabic]
- Shijari, Murtiza. 2016. "Amuzish-i Hikmat-i Muta'aliyyi Ya Pichidikardan va Takhrib-i An." *Majalli-yi Pazhuhishnami-yi Intiqadi-yi Mutun va Barnami-ha-yi Ulum-i Insani*, no. 40: 51-68. [in Farsi]
- Shuja'i Jashvaqani, Malik. 2020. "Falaturi va Pursish az Khastgah-ha-yi Qur'ani-yi Falsafi-yi Islami." *Majalli-yi Hikmat-i Mu'asir*, (11) no. 1: 147-167. [in Farsi]

آسیب‌شناسی شرح منظومه حکیم سبزواری به‌منابۀ متن آموزشی (غلامعلی مقدم) ۲۱۱

- Suhrawardi, Yahya ibn Habash. 1996. *Kitab Hikma al-Ishraq*. Tehran: Institute of Cultural Studies. [in Arabic]
- Suhrawardi, Yahya ibn Habash. 1996. *Majmu'i Musannafat*. Tehran: Institute of Cultural Studies. [in Farsi]
- Taba'i Izadi, Mokhtar. 2001. "Barrasi-yi Tatbiqi-yi Sharh-i Manzumi va Nihaya al-Hikma." *Majalli-yi Ma'rifat*, no. 42: 58-64. [in Farsi]
- Tusi, Nasir al-Din. 1996. *Sharh al-Isharat*. Qom: Nashr al-Balagha. [in Arabic]
- Zokayi Savoji, Morteza. 1993. "Kitabshinasi-yi Haj Mulla Hadi Sabzavari." *Majalli-yi Ittila'risani va Kitabdari*, no. 96: 22-28. [in Farsi]

آسیب‌شناسی شرح منظومه حکیم سبزواری به‌مثابه متن آموزشی

غلامعلی مقدم*

چکیده

از زمان پیدایش مباحث فلسفه در میان مسلمانان تا کنون، آثار متعدد و متنوع فلسفی توسط فیلسوفان مسلمان نگاشته شده و برخی از آنها به عنوان متن آموزشی مورد استفاده قرار گرفته است. شرح منظومه ملاحادی سبزواری از آن جمله است، منظومه ایاتی تعلیمی است که مرحوم حاجی در جوانی در منطق و فلسفه سروده و در دوران تدریس و پختگی خود شرح داده است. این کتاب از آثار قلمی ارزشمند حکیم سبزواری و از متون اصلی تعلیم فلسفه و حکمت اسلامی به شمار می آید، مساله تحقیق این است که منظومه به مثابه متنی درسی و از جهت قرار گرفتن در مسیر تعلیم فلسفه، در کنار نقاط قوت خود، چه نقاط ضعفی دارد که بررسی آسیب شناسانه و بازنگاری آن به بهبود و ارتقاء بهره مندی از متون آموزشی کمک کند؟ در این مقاله به شیوه تحلیلی مصداقی به نقد و بررسی برخی آسیبهای لفظی و محتوایی منظومه پرداخته و در نتیجه نشان داده ایم که این کتاب علی رغم برخورداری از برخی ویژگی‌های برجسته متون آموزشی، با آسیب‌هایی چون پیچیدگی نظم و اغلاق در مزج متن و شرح، گریزهای ادبی، آمیختگی با اشارات عرفانی، افراط در توجیه و حمل بر صحت، بی‌توجهی به تاریخچه، استطراد در بیان وجوه، تاویل‌گرایی در آیات و روایات و ... مواجه و فاقد برخی ویژگیهای متن آموزشی است. تحلیل محتوایی بخش‌هایی از متن و شرح منظومه به‌نحو مصداقی و ملموس برای فلسفه آموز را می‌توان وجه نوآوری این نوشته قلمداد کرد. این تحقیق در نهایت بازنگاری شرح منظومه عاری از چنین نقاط ضعفی را پیشنهاد داده است.

* استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران، gh1359@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۸

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

کلیدواژه‌ها: آموزش فلسفه، متون درسی فلسفه، شرح منظومه، آسیب‌شناسی منظومه، ملاهادی سبزواری.

۱. مقدمه و طرح مسئله

در حوزه تعلیم فلسفه اسلامی آثار متعددی به عنوان متن درسی مورد استفاده قرار گرفته است. برخی از آثار ابن سینا و خواجه در فلسفه مشاء، کتب حکمی شیخ اشراق در فلسفه اشراق یا آثار ملاصدرا در حکمت متعالیه از آن جمله است که هر کدام سالها به عنوان متن درسی در حوزه ها و محافل علمی تدریس می شده است. حکمت متعالیه بعد از ملاصدرا توسط شاگردان و شارحان این مکتب، به رشد و شکوفایی قابل توجهی دست یافت و آثار قابل‌اعتنایی در این زمینه پدید آمد: «صدرالدین در زمان خودش تا حد زیادی ناشناخته ماند. در زمان‌های بعد از حیاتش بود که توسط حکمای بزرگی همچون ملاعلی نوری... آقامحمد بیدآبادی گیلانی و بخصوص حکیم حاج ملاهادی سبزواری، به شهرت رسید (محمدیان، ۱۳۸۱: ۸۵). یکی از این آثار، منظومه و شرح منظومه ملاهادی سبزواری است، که برای زمینه سازی در ورود طالبان حکمت و عرفان به درس اسفار و فهم مطالب آن نوشته شده و بویژه بخش فلسفی آن تا امروزه و بدون رقیب از متون اصلی تعلیم فلسفه به شمار می آید: «این کتاب در زمان خود حکیم جزو کتب درسی حوزه‌های حکمت در آمد و پس از تألیف آن تاکنون هیچ کتابی از حیث روش و مبانی نتوانسته جای آن را بگیرد (محمدیان، ۱۳۸۱: ۵۷). پس از انتشار منظومه، مرحوم شهرستانی با هدف تهذیب آن، منظومه فیض الباری را سرود (کنگره بزرگداشت حکیم سبزواری، ۱۳۷۴: ۸۵)، مرحوم کمپانی منظومه ای در فلسفه بنام تحفه الحکیم و به نیت جایگزینی با غرالفرائد سبزواری، سرود: «غروی اصفهانی این منظومه را با این هدف سرود که به جای منظومه‌ی سبزواری که از نظر او اشکالاتی در نحوه‌ی بیان و حتی محتوا داشته است، در دسترس طلاب حکمت قرار گیرد» (کنگره بزرگداشت حکیم سبزواری، ۱۳۷۴: ۸۹). و شروح و تعلیقه‌هایی نیز اگر چه با تاخیر بر آن نوشته شد. مرحوم عبد الهادی همدانی نیز منظومه ای در منطق بنام لولوه المیزان سرود و شرح کرد، اما تألیف‌های بعد از حاجی، به‌دلایلی از جمله فقدان نقاط قوت منظومه در آن‌ها، هیچ‌کدام جایگزین منظومه حکیم سبزواری نشدند (ر، ک: کنگره بزرگداشت حکیم سبزواری، ۱۳۷۴: ۹۱).

این بدیل ناپذیری تا امروز برخاسته از جایگاه برجسته مکتب حکیم سبزواری در تاریخ حکمت متعالیه، بویژه در دوران اخیر است: «خدمتی که این حکیم سترگ به این مکتب و

تجدید حیات آن در ایران و جهان نمود، فراموش ناشدنی است (محمدیان، ۱۳۸۱: ۸۶)، مرحوم حاجی حلقه وصلی بود که با تشکیل حوزه درسی گسترده و مستمر و تربیت شاگردان بی‌شمار و بی‌نظیر در آن مقطع تاریخی، حکمت ملاصدرا را به تعالی و گسترش چشم‌گیر رسانده، به دوران بعد از خود منتقل نمود و مایه طرح آثار و افکار خود در شرق و غرب گردید: «تألیفات حکیمانه او، و افکار و آراء نظری و فکری عرفانی و متألهانه وی، در آثار و نوشته‌های بسیاری از استادان ایرانی و خارجی شرق و غرب، محل نقد و بحث واقع شده و مورد توجه می‌باشد» (سبزواری، ۱۳۸۳: ۲۵)، فعالیت متمرکز مرحوم حاجی بر حکمت متعالیه بر محور تعالیم شیعی و تربیت مدرسان بزرگ این حکمت با فاصله پنج نسل از ملاصدرا، در دوره قاجار، او را به عنوان برجسته‌ترین حکیم شیعی در این حوزه به شهرت عام و خاص رسانید و بی‌جهت نیست اگر گفته شود: «حاج ملاهادی سبزواری، نقطه اوج فلسفه شیعی دوازده امامی، یعنی: حکمت متعالیه است» (سبزواری، ۱۳۸۳: ۲۶)، که با تشکیل حوزه بزرگ حکمت صدرایی... و نوشتن آثار ارزشمندی، چون "شرح منظومه" حاشیه بر آثار ملاصدرا، تألیف اسرار الحکم، شرح مثنوی و امثال آنها، بیش از سایر حکما در نشر افکار ملاصدرا و شناساندن او مؤثر واقع شد. با وجود حوزه‌های بزرگ علمی، چونان تهران و اصفهان و حضور اساتید کم‌نظیر و نام‌آور در آنجا، حوزه درسی وی از شور و حال دیگری برخوردار بود و برای عالمان آن زمان، عنوان «شاگردی حاجی» از افتخارات علمی بی‌همتا محسوب می‌شد (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۲). از این رو در نقد آثار و افکار آن حکیم، نباید اهمیت و جایگاه حکیم سبزواری و نقش او در تاریخ حکمت اسلامی را نادیده گرفت.

در دوران معاصر علامه طباطبایی دو کتاب بدایه الحکمه و نهایه الحکمه را برای آموزش و تعلیم فلسفه تالیف نمودند که امروزه در کنار منظومه به عنوان متن درسی مورد استفاده قرار می‌گیرد. هر کدام از نهاییه و منظومه به مثابه کتاب درسی فلسفه در حوزه و دانشگاه نقاط قوت و ضعفی دارند که بررسی آسیب شناسانه، رفع نقاط ضعف در مقام تدریس و تکیه بر نقاط قوت آنها، به ارتقاء کمی و کیفی سطح آموزش فلسفه کمک خواهد کرد (ایزدی، ۱۳۹۲:

در این مقاله پس از بیان پیشینه بحث به نحو اجمالی به روش شناسی مرحوم حاجی و ویژگی‌های متن آموزشی در دوره تحصیلات عالی خواهیم پرداخت، آنگاه با ذکر مصداقی برخی موارد و تحلیل آنها به آسیب شناسی شرح منظومه حکیم سبزواری بر اساس این ویژگی‌ها می‌پردازیم. به این منظور این آسیبها را در چند بخش دسته بندی نموده، با

ذکر مصادیقی، به تبیین و تحلیل آنها اقدام و نشان می‌دهیم که اموری مانند پیچیدگی در تعبیر و الفاظ متن و شرح منظومه، صعوبت در مضامین علمی و محتوایی، کثرت توجیه اقوال و حمل بر صحت آنها، کثرت تاویل‌گرایی در آیات و روایات و آمیختگی با مطالب عرفانی، برخی از آسیب‌های کتاب منظومه به عنوان متن آموزشی هستند.

۱-۱ پیشینه بحث

از آن‌جا که متون درسی و آموزشی مانند منظومه در مجامع علمی در مرکز بحث و گفت‌وگو قرار داشتند، در کنار توجه به محتوا و مضمون و نقد و تحلیل علمی، از جهت شکل و قالب، ساختار مباحث، ایجاز و اطناب، استطراد، ترتیب نحوی و منطقی، تبیین مقدمات و مبادی، انتخاب اقوال و ادله، نحوه ورود و خروج، جامعیت و ... نیز همواره توسط اساتید و مدرسان و اصحاب نظر مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند. بنابراین بخشی از تاریخچه آسیب‌شناسی متن منظومه، همان آسیب‌شناسی شفاهی است که سینه به سینه منتقل شده و گاه در مقدمه کتب، شرح‌ها، سرگذشت‌نامه‌ها و خاطرات مکتوب گردیده است: یکی دیگر از اشکالات این است که سبزواری با اندک مناسبتی مطالبی را ذکر می‌کند که جای آن‌ها نیست و به خصوص این روش به هیچ‌وجه مناسب کتب درسی نیست (کنگره بزرگ داشت حکیم سبزواری، ۱۳۷۴: ۸۷) «در شرح منظومه سه دلیل دیگر علاوه شده که دو دلیل آن صرفاً کلامی است و ارزش فلسفی ندارد، و دلیل آخر یعنی دلیل ایطاء و تکرر قافیه بشوخی شبیه‌تر است» (محقق، ۱۳۷۰: ۴۰۳) «حاج ملا هادی سبزواری در شرح منظومه این راه حل را به برخی از متأخران نسبت داده است و مشهور آن است که این نظریه را صدر المتألهین شیرازی ابداع کرده است. در حالی که در اثر حاضر مشاهده می‌کنیم که میرداماد پیش از آنها به این نکته توجه داشته و به تحلیل آن پرداخته است (میرداماد، ۱۳۷۶: ۷۷). «و همچنین «شرح حکمة العین» و «اسفار ملا صدرا» تا برسد به «شرح منظومه حاجی سبزواری»... از یکدیگر نقل، و قول به اشتراک لفظی را به اشعری نسبت داده و رد کرده‌اند، بدون اینکه عین کلام او را نقل نمایند» (محقق، ۱۳۷۰: ۳۹۹). در برخی کتب نیز نگاه مقایسه‌ای، نقادانه و آسیب‌شناسانه نسبت به منظومه مطرح گردیده است که از جمله می‌توان به «آموزش فلسفه، بررسی تطبیقی شرح منظومه و نه‌ایه الحکمه» (ایزدی، محسن، ۱۳۹۲: ۵۹) اشاره کرد. همچنین مقالاتی به نحو مستقیم یا ضمنی به نقد و آسیب‌شناسی شرح منظومه و آثار پیرامون آن پرداخته‌اند، از آن جمله مقاله «حاج ملا هادی سبزواری و شرح منظومه حکمت» (فانی، ۱۳۶۲: ۴۴) که به معرفی، مقایسه و

برخی نقاط قوت و ضعف منظومه پرداخته است. نیز «بررسی تطبیقی شرح منظومه و نه‌ایه الحکمه» (تبعی ایزدی، ۱۳۸۰: ۵۸) که درباره مطالعه تطبیقی میان شرح منظومه حکیم سبزواری و نه‌ایه الحکمه علامه طباطبایی و بیان وجوه اشتراک و اختلاف و امتیازات هر کدام تحقیق نموده و «آموزش حکمت متعالیه یا پیچیده کردن و تخریب آن» (شجاری، ۱۳۹۵: ۵۱) که شرحی فارسی بر منظومه را مورد نقد و بررسی قرار داده و به تبع مطالبی درباره منظومه نیز مطرح کرده است، «دو گونه فلسفه‌ورزی در نسبت با گذشته فلسفه»، (گل‌پرور، ۱۴۰۰: ۳۱۱) که نسبت فلسفه‌ورزی با تاریخ فلسفه را بحث کرده است، «فلاطوری و پرسش از خاستگاه‌های قرآنی فلسفه اسلامی» (شجاعی، ۱۳۹۹: ۱۴۷)، که درباره تکون فلسفه اسلامی و رابطه آن با متون دینی از دیدگاه فلاطوری تحقیق نموده است

با توجه به اهمیت کتاب منظومه، شایسته است این کتاب که هنوز از متون درسی فلسفه است مورد بررسی آسیب‌شناسانه و مصداقی قرار گرفته، نقاط قوت آن مورد استفاده و نقاط ضعف آن مورد توجه قرار گیرد. آنچه به عنوان وجه نوآوری در این مقاله می‌توان ذکر کرد، ورود مصداقی و تحلیل برخی محورهای عمده این آسیب‌شناسی در ضمن عبارات و متن منظومه است که برخی گرفتاریهای آموزشی این متن را به نحو مستقیم و ملموس به سمع و نظر فلسفه‌آموز می‌رساند تا با توجه به آنها زمینه رفع نقایص و پیشنهاد برای تکمیل و بروز رسانی متون آموزشی فلسفه فراهم گردد.

۲. روش‌شناسی مرحوم سبزواری

تبیین کامل روش‌شناسی حکیم سبزواری، ارائه شواهد آن در آثار او یا نقد آن، شایسته بحثی مستقل و جداگانه است، لکن از آنجا که برخی از جهات نقد پیش‌رو ناظر به روش حکیم سبزواری است، در اینجا صرف نظر از برخی ویژگیهای جزئی مانند سبک و سیاق ادیبانه منظومه، به اجمال به مهمترین مشخصه‌های شیوه مرحوم حاجی در تدریس و تالیف، یعنی تاثیرپذیری از اشراق و عرفان و پای بندی به شریعت که مورد توجه محققان قرار گرفته، اشاره می‌کنیم.

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های مکتب حکیم سبزواری که به تبع حکمت متعالیه و در پیوند با آن بوجود آمده، تاثیرپذیری حکیم سبزواری از حکمت متعالیه، اشراق و عرفان است، چنانکه مشهور است حکمت متعالیه شاهراهی است که جریانهای فکری مانند فلسفه مشاء، اشراق و عرفان در آن تلاقی نموده و به وحدت می‌رسند، از این رو حکیم سبزواری مانند

صدرا تحت تاثیر مستقیم یا با واسطه حکمت اشراق قرار داشته، آثار خود را با همراهی تعقل و شهود عجین نموده و همواره بر رابطه متقابل تجربه عرفانی و استدلال عقلی تاکید می کند، تاثیرپذیری از اشراق با ملاحظه آثار مرحوم حاجی و مقایسه دیدگاههای او با مکتب اشراق، آشکار است: «با وجود این که مکتب سبزواری در بسیاری از زمینه‌ها، تقریباً همان مکتب ملاصدرا و "حکمت متعالیه است، ولی آنچه که مکتب او را اندکی از مکتب صدرایی متمایز می کند، گرایش بیشتر وی به دو مکتب اشراق و عرفان است (محمدیان، ۱۳۸۱: ۸۶). مرحوم سبزواری، در شرح حال خود، میل به حکمت اشراق را ابراز کرده، در آثار خود از شیخ با احترام نام می برد و در برابر عقاید وی ابراز خضوع و خشوع می کند: «کتب سبزواری، بیش از هر شیوه‌ای، مبتنی بر اشراق بود، و تأثیر شیخ اشراق نیز، بر بسیاری از نظریات او کاملاً محسوس است» (کنگره بزرگ داشت حکیم سبزواری، ۱۳۷۴: ۳). بنابر این مکتب حکیم سبزواری نقطه تلاقی حکمت و عرفان است و شیوه تعلیم و تالیف او هماهنگ با این عنصر شکل گرفته است. به عقیده مرحوم حاجی صفای باطن و تزکیه درون هم در پرواز عقل به عوالم غیب و دستیابی به حقایق و اسرار پنهان هستی بسیار موثر است. این جهت اشراقی و توجه به باطن نه تنها در فلسفه که در دیگر آثار حکیم سبزواری نیز هویدا است: «علت گزینش شیوه مذکور نیز این است که هدف اصلی وی بیان مسائل فقهی نبوده بلکه می خواهد از این طریق به بیان اسرار احکام پردازد» (سبزواری، ۱۳۸۰: ۲۳).

شاخصه مهم دیگر در مکتب حکیم سبزواری و یکی از خصایص بارز او مانند ملاصدرا، سرسپردگی و پای بندی عمیق به شریعت است. مرحوم حاجی به معنای واقعی اهل طاعت و عبادت و حرکت در حدود شریعت بود. این خصیصه در مشی فلسفی حکیم سبزواری نیز نمایان است:

از خصوصیات بارز حکمت و عرفان سبزواری، توجه زیاد او به شریعت است. وی در همه آثار خود، بخصوص در آثار پخته و با ارزش او آخر عمر خویش، همچون شرح مثنوی معنوی، شرح دعای صباح، شرح دعای جوشن کبیر و اسرارالحکم، تلاش زیادی در توفیق اندیشه‌های حکمی و عرفانی با آیات قرآنی و اخبار معصومین - ع - کرده است (محمدیان، ۱۳۸۱: ۳۱).

لذا مرحوم حاجی در آثار خود همواره با ذکر یا اشاره به آیات و روایات در ضمن موضوعات عقلی و عرفانی نشان می دهد که قواعد عقلی و مسائل حکمی و معارف عرفانی جدای از حقایق دینی و قرآن و سنت و شریعت نیست و گفتار حکما و عرفا در حقیقت تفسیر

آسیب‌شناسی شرح منظومه حکیم سبزواری به‌منابۀ متن آموزشی (غلامعلی مقدم) ۲۱۹

قرآن و تأویل آیات و اخبار و بیان باطن شریعت است (شجاعی، ۱۳۹۹: ۱۴۸). این ویژگی در شرح منظومه نیز قابل مشاهده است و خواننده در جای جای آن حضور پررنگ آیات و روایات را احساس می‌کند، اگر چه به تدریج در آثار حکیم سبزواری تقویت شده است:

آنچنانکه آثار نخستین وی مانند شرح منظومه و حواشی اسفار، از این حیث قابل مقایسه با آثار متأخر و بعدی وی مانند شرح اسماء الحسنی، نبراس و اسرار الحکم و شرح مثنوی نمی‌باشد. از مطلب فوق این نکته بخوبی استنباط می‌شود که وی حکمت و عرفان را تنها در دایره شریعت مقدّس و یا عدم مغایرت با آن می‌پذیرد (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۲: ۷).

۳. ویژگی‌های متن آموزشی

مرحوم حاجی منظومه و شرح آن را در فضای ادبیات رایج آن روز و مبتنی بر شیوه پیش‌گفته تالیف کرده و مبتنی بر همین عوامل منظومه نقاط مثبت فراوان پیدا کرده است که در آن دوران و در مقایسه با متون درسی آن روزگار، متنی سزاوار بلکه سرآمد به حساب می‌آمده است. امروز نیز با گذشت بیش از دو قرن از دوران حاجی هنوز هم منظومه قابلیت محور قرار گرفتن در تدریس را داراست، لکن با توجه به تغییر جهان و انسان و زمان و برای نیل بهتر به اهداف آموزشی شایسته است با توجه به معیارهای متون آموزشی مناسب با عصر کنونی، بازنگاری شود.

درباره ویژگی‌های کتاب درسی مبانی و دیدگاه‌های مختلف و معیارهای متعددی گفته شده که می‌توان آنها را در ابعاد ظاهری، محتوایی، روشی و ... دسته‌بندی کرد و تبیین و تحلیل آنها مجال وسیعتری می‌طلبد، طبیعی است که برخی از آنها مانند اشتغال بر تصویر، نمودار و نقشه یا تجربه عملی در حوزه علوم انسانی و سطوح بالای متن فلسفی مورد ابتلا نیست، مهم‌ترین این ویژگی‌ها که منظومه مرحوم حاجی برخی از آنها را به کمال دارا و در برخی نیازمند تکمیل است، به اجمال عبارتند از:

هم‌سویی با مبانی الهی، تناسب با ارزشهای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی، اخلاقی و... همسازی با ایده‌ها و آرمانهای فردی و اجتماعی، هم‌خوانی با سیاست‌های کلی برنامه‌داری، هم‌ترازی با پیشرفتهای علمی و آخرین تحولات دیدگاهی، ارتباط با مسائل و نیازهای ملی و محلی جامعه و تعاملات جهانی، مراعات سطح علم آموز از نظر ظرفیت و قابلیت، توانایی و استعداد یادگیری، هماهنگی با رغبت و میل و تعلق به زندگی واقعی، بستر سازی برای

تجربیات یا نظریات بعدی، مطابقت با قوانین آموزشی حاکم، تطابق با سرفصل های شوراهای عالی برنامه ریزی، تناسب محتوای کل و اجزاء با عناوین، نظم منطقی، تازگی، کفایت و اعتبار منابع از جهت علمی، رعایت بی طرفی در تحلیل، انسجام و هماهنگی متن در کل کتاب و تقسیم بندی های جزئی؛ دارا بودن قابلیت سنجش و ارزیابی؛ سهولت تعلیم، عدم وابستگی زیاد به امور بیرونی و مواد کمک آموزشی، تنظیم و قالب بندی با روش سیستماتیک، ساختار و نظم منطقی فصل و بخش ها، سلامت از اغلاق لفظی و تعقید معنوی، سلیس و روان بودن و روشن و قابل فهم بودن متن آموزشی، رعایت قواعد ویرایشی و نگارشی، اشتغال بر تصویر، نمودار و نقشه در صورت نیاز، تناسب حجم با زمان آموزش و واحدهای درسی، بالابون کیفیت شکلی متن از جهت حروف نگاری و صفحه آرای، پاکیزگی نگارشی و ادبی، پیراستگی از غلط های چاپی، طرح روی جلد جذاب و مناسب، صحافی و کیفیت خوب چاپ، تمثیل و معادل سازی مناسب مباحث، استفاده از اصطلاحات تخصصی، جامعیت در موضوع، تعریف و تامین اهداف آموزشی، نوآوری و روزآمدی اطلاعات، تشویق به یادگیری با استفاده از منابع بیشتر، تحریک به نوآوری با طرح سؤال یا افق جدید، تقویت روحیه انتقادی و خلاق، وضوح استنادات و ارجاعات، هم خوانی با نظریه های یادگیری، ماهیت تعاملی با علوم، توان انگیزشی و تحریک روحیه خلاقیت و نوآوری، تامین رضایت علم آموز و ... (ر، ک: حسینی، ۱۳۹۷: ۱۱۹).

در متن فلسفی نیز مطابقت با ساختارها و قالبهای ادبیات معاصر، دسته بندی و عنوان گذاری مباحث و رعایت ترتیب آنها مانند بیان مساله و تعیین محل نزاع، ارتباط با موضوع، مروری بر تاریخچه، جایگاه بحث در حکمت اسلامی و موضع حکمت متعالیه، بیان اجمالی اقوال مهم و محوربندی آنها، ذکر ادله و تنقیح آنها، اشاره آثار و نتایج مترتب بر بحث و ...، پیراستگی از محتواهای ضعیف چون برخی انتسابها، تاریخچه ها و تحلیل ها و ابتناء بر واقعیات تاریخ فلسفه (ر، ک: گل پرور، ۱۴۰۰: ۳۱۳)، رعایت حداکثری فلسفی بودن مباحث بر محور موضوع فلسفه و اجتناب از مباحث استطرادی و خارج از موضوع، پرهیز از بیان توجیهات دور و بعید و بدون مناسبت یا با مناسبت اندک، تنظیم حجم هر بحث مناسب با اهمیت و جایگاه آن، توزیع مباحث به اعتدال و ... از ویژگیهای متن آموزشی به حساب می آید. در ادامه با توجه به این ویژگیها که منظومه حاجی بسیاری از آنها را داراست، به آسیب شناسی و تحلیل مصداقی بخش هایی از منظومه در چند محور مهم خواهیم پرداخت.

۴. تحلیل مصداقی

منظومه از کتب بی بدیل آموزش فلسفه در دوره های اخیر است، اقدام به بیان برخی نقاط ضعف و نقد و بررسی شیوه و محتوای مکتوب حکیم سبزواری به معنای چشم پوشی از نقاط قوت و نفی ارزشمندی این اثر در حوزه تعلیم فلسفه نیست، منظومه نقاط قوتی دارد که هنوز آن را به عنوان یک متن قوی آموزشی در متن حوزه و دانشگاه زنده نگه داشته است، از جمله این که این کتاب با صبغه حکمت متعالیه نوشته شده و از این جهت حلقه وصل و واسطه مناسبی برای ورود به حکمت متعالیه و اسفار ملا صدراست، در دوران پختگی حاجی و زمانی نوشته شده که مرحوم حاجی بارها حکمت متعالیه را تدریس کرده بود، لذا از دقت و عمق بسیار خوبی برخوردار است، بویژه که خود حاجی متناسب با شرح، تعلیقه هایی هم بر شرح نوشته و کاستی های آن را جبران کرده است که این حواشی به تعبیر برخی محشین گاه از متن خود منظومه مهم تر و با ارزش تر است.

همچنین منظومه بر خلاف برخی دیگر از متون آموزشی فلسفه، منظومه کاملی از مباحث منطق، فلسفه نظری، مباحث خاص الهیات شیعی، مسائل معاد، حکمت عملی و اخلاق است و مرحوم حاجی در آن یک دوره کامل معارف را به اختصار ارائه کرده است، قرار گرفتن منظومه در متن حوزه آموزشی موجب پیدایش شرح و تعلیقه های مختلفی است که بر آن نوشته شده و دیدگاه های عمیق و تخصصی حکمت را از زاویه انظار مختلف، به سمع و نظر طالب فلسفه می‌رساند (سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۳۳) علاوه بر اینها شخصیت ممتاز حکیم سبزواری؛ اشتمال بر عمده مطالب فلسفه در عین اختصار، آموزشی بودن، صبغه حکمت متعالیه که حکمت رایج و پذیرفته شده بوده و از لطافت بیشتری نسبت به مشاء برخوردار است، ارتباط با مطالب عرفانی، منظوم بودن که در ادبیات تعلیمی جایگاه خاص دارد و شرح و حاشیه توسط ناظم از ویژگی ها و عوامل ماندگاری منظومه قلمداد شده است (کنگره بزرگداشت حکیم سبزواری، ۱۳۷۴: ۸۷)

در عین حال منظومه مانند همه کارهای بشری در کنار نقاط قوت خود، نقاط ضعفی نیز دارد که بررسی آسیب شناسانه آنها به ارتقاء بهره مندی از متون آموزشی کمک خواهد کرد، در ادامه برخی از این آسیب ها را با ذکر مصداقی برخی شواهد از منظومه مرحوم حاجی در چند بخش جداگانه پی می‌گیریم.

۴-۱ ناهمگونی لفظی و عبارتی

یکی از مشکلات صوری منظومه و شرح آن ارائه مطالب فلسفه در قالب نظم است، این کتاب شرح مزجی اشعار حکیم سبزواری در منطق و فلسفه است، شرح مزجی به خودی خود و حتی اگر به نثر باشد، شارح را در تبیین روان عبارات در تنگنا قرار می دهد، زیرا باید پای بند ترکیب متن اصلی باشد، منظومه نظم و شرح مزجی است و از دو جهت برای ناظم و شارح محدودیت ساز است، اولاً در نظم، به دلیل تحفظ بر قافیه و رعایت وزن، شاعر در تنگناست و اختیار و بسط ید کافی در بیان مطلب نداشته و برای بیان محتوی و حفظ قوافی، از الفاظ، تعابیر و قالب های خاص استفاده کند، چنانکه در شرح هم بخشی از همت حاجی مصروف توجیه ادبی اشعار و توضیح پیچیدگی و ابهام عبارات منظومه شده است. و ثانیاً در شرح، نویسنده برای شکل دادن به ساختار جملات و تعابیر خویش، قدرت انتخاب ندارد، زیرا به تبع نظمی که می خواهد به صورت مزجی در عبارات تعبیه کند، باید از ساختار نحوی نظم تبعیت نماید، از این رو گنجاندن ابیات و عبارات نظم در نثر کار را سخت کرده و عبارات منظومه را از این جهت نیز گرفتار پیچیدگی و دشواری نموده است به گونه ای که فلسفه آموز برای فهم آن نیاز به وقت و دقت زیاد دارد:

با وجود مزایای بسیار مهم، اشکالاتی در منظومه وجود دارد و از آن جمله است تکلف های ناشی از محدودیت قالب نظم که در موارد بسیاری موجب تعقید کلام شده و خود کاملاً بر این نارسایی واقف بوده و بدان تصریح کرده است و برای رفع این نواقص بوده است که به شرح آن پرداخته و در ضمن آن ضعف بیان را جبران و استعمال های خلاف قواعد زبان عربی را توجیه و تبیین کرده است (کنگره بزرگداشت حکیم سبزواری، ۱۳۷۴: ۸۷).

این خصیصه بویژه در دروان حاضر که دیگر فرصت، خلوت و فراغت ایام گذشته در تمرکز و استدامت بر متن نیست، از نقاط آسیب متن آموزشی برای فلسفه آموز عادی به حساب می آید. البته مرحوم سبزواری، خودش ادیب بوده اشارات دقیق او به ظرائف صرف و نحو و بلاغت حاکی از این معناست، اما این قالب نظم و گریز های ادبی برای کسی که آشنایی کامل به ادبیات عرب ندارد، فهم شرح را محتاج به تفسیر و توضیح خارجی زیادی کرده است. برخی از توجیهاات لفظی مرحوم حاجی در ادامه آمده است.

۴-۱-۱ استفاده از تضاد در بیان رابطه میان اتصال و انفصال

چنان‌که گفتیم رعایت اسلوب نظم و حفظ قافیه در چهارچوب محتوای خاص و منسجم فلسفه کاری دشوار است و هر آینه امکان اختلال وجود دارد، منظومه از این نابسامانی‌ها و توجیهاات متعدد آنها مبرا نیست، این توجیهاات گاه مثنونه و گرفتاری زیادی نداشته و گاه از ساحت واقع فاصله زیاد گرفته و به آسانی نمی‌توان آن را به وجاهت منسوب کرد. بلکه نوعی تلاش برای تصحیح و توجیه اخلال لفظی به حساب می‌آید. در مباحث ماده و صورت، بعد از تبیین ماده مشایی در برهان وصل و فصل این اشکال مطرح شده است که هیولی حقیقتی جسمانی و باید اتصال یا انفصال داشته باشد. لذا یا متصل است یا منفصل و از این جهت نمی‌تواند اتصال یا انفصال جدید را بپذیرد.

حکیم سبزواری در پاسخ فرموده‌اند که هیولی در حد ذات خود نه متصل و نه منفصل است، بلکه عین استعداد و پذیرش است، تنها قادر است صورت‌ها و تشخصات دیگر را بپذیرد و به تبع آنها احکام اتصالی یا انفصالی پیدا کند.

مرحوم حاجی در بیان این پاسخ، از رابطه اتصال و انفصال به ضد تعبیر کرده است (و هی مع المتصل متصله مع ضده بالصدّ فهی القابله)، از طرفی رابطه میان اتصال و انفصال تضاد نیست. بلکه رابطه آنها یا سلب و ایجاب مطلق یعنی تناقض و یا سلب و ایجاب در موضوع قابل یعنی ملکه و عدم ملکه است. در هر دو صورت یکی امر وجودی و دیگری عدمی است و ضد هم به حساب نمی‌آیند. مرحوم حاجی تلاش می‌کند، این تعبیر را به دو نحو توجیه کنند. چنان‌که معمولاً در این کتاب، بخشی از همت حاجی صرف توجیه عبارات نظم و شرح شده و در این توجیه‌گری هم استادانه عمل کرده‌اند.

در توجیه اول از اصطلاح دیگری از تضاد در منطق که در باب تقابل بین قضایا به‌کار می‌رود، استمداد می‌کنند. در منطق، تقابل میان قضیه موجه کلیه با سالبه کلیه که یکی سلبی و دیگری ایجابی است، تضاد نامیده می‌شود و هر کدام از سلب و ایجاب ضد هم به حساب می‌آید، در اینجا هم به رای مرحوم حاجی می‌توان به حسب همین اصطلاح از اتصال و انفصال که یکی سلبی و دیگری ایجابی است به ضد تعبیر کرد. این توجیه مرحوم حاجی در حالی است که تضاد باب قضایا مربوط به روابط میان قضایا و احکام آنهاست و با رابطه مفهومی میان اتصال و انفصال جز در نام مناسبتی ندارد.

توجیه دوم با تفسیر اتصال و انفصال به نحو وجودی حاصل می‌شود، وجودی بودن اتصال مشکل چندانی ندارد. اتصال به حسب فهم متعارف، عبارت از پیوستگی و امتداد و یک

امر وجودی است. اما درباره انفصال اگر چه به حسب ظاهر امری سلبی است، اما به نظر حکیم سبزواری با تعریف انفصال به حدوث دو متصل جدید می توان از آن تعریف و تفسیر وجودی ارائه کرد، از آنجا که حدوث امری وجودی است وقتی انفصال به حدوث تعریف شود، امر وجودی خواهد بود. بنابراین هم اتصال و هم انفصال وجودی بوده و می توان بر آنها ضد اطلاق کرد (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۴: ۱۴۴). روشن است که این توجیه و تغییر تعریف چندان منطقی و مطابق اعتبار به نظر نمی رسد و صرفاً توجیه کننده تعبیر لفظی ناهمگون مرحوم حاجی است.

۴-۱-۲ استفاده حکیم سبزواری از تعبیر ذوات مرسله درباره ادراکات کلی

از تعبیر ناهمسان لفظی که مرحوم حاجی را وادار به تفسیر و توجیه نموده، استفاده از تعبیر ذوات مرسله برای اشاره به کلیات است. «کذا تجرد الذوات المرسله و کون فعل النفس لا انتهاء له» برهان دوم تجرد نفس مبتنی بر کلیت برخی از علوم و ادراکات است، نفس ادراکات و معقولات کلی دارد، که مجرد از ماده بوده و برای نفس حاصل شده اند بنابراین نفس که محل آنهاست، مجرد خواهد بود (آملی، محمدتقی، بی تا، ج ۲: ۳۵۵). حکیم سبزواری در عبارت برای بیان مفاهیم معقول و کلی از تعبیر «الذوات المرسله» استفاده کرده اند. استفاده از تعبیر ذات برای مفاهیم و معقولات نامانوس و مواجه با اشکال است، لذا مرحوم حاجی به تبیین و توجیه آن اقدام کرده می فرمایند، ذوات مرسل را به دو صورت می توان تفسیر کرد، یک تفسیر خاص که در آن مراد از ذوات مرسل، مفاهیم کلی و معقولات است و یک تفسیر عام که ذوات مرسل علاوه بر معقولات کلی ذهنی، شامل موجودات عینی مجرد مطلق و کلی سعی نیز باشد. با این تفسیر همسان با تعبیر ذات که بیشتر برای موجودات خارجی استفاده می شود، ذوات مرسل ناظر به ذوات کلی و موجودات مجرد خارجی است، این تفسیر نسبت به تفسیر اول مزیت دیگری هم دارد و علاوه بر قول مشهور در ادراک کلی، قول شیخ اشراق و ملاصدرا و مشائین را نیز شامل خواهد شد، زیرا آن ها ادراک کلیات را مرتبط با موجودات مجرد عقلی و کلی سعی تفسیر می کردند (نقیبی، ۱۳۹۸: ۲۴۹).

چنان که می دانیم درباره کلی دیدگاههای مختلف و متنوعی مطرح بوده است، افلاطون کلی را به موجود عینی و مثل عقلی در عالم خارج تفسیر می کرد، ارسطو به تجرید ذهنی و انتزاع کلی از جزئیات معتقد بود، در دوره ای اسم گرایان کلی را مفهومی خالی و پوچ تلقی کردند، برخی معتزله معتقد شدند، مشاهده جزئیات، معنای کلی را در نفس تولید می کند، برخی

دیدگاه‌ها نیز که توجیه حاجی ناظر به آنهاست، ادراک کلیات و مفاهیم معقول را به مشاهده عقول یا موجودات مجرد خارجی مرتبط دانستند، چنانکه در ابن سینا ادراک کلی از طریق ارتباط با عقل فعال حاصل می‌شود، عقل جزئی انسان پس از طی مقدمات، در مواجهه با عقل فعال، که خزانه معقولات است، معقولات را در عقل فعال مشاهده می‌کند. مادامی که این مواجهه و ارتباط برقرار است، ادراک کلی هم برای نفس و عقل جزئی تحقق دارد، بعد از این که این مواجهه قطع شد، نفس استعداد تام برای تداعی و برگشتن به این ادراک و ملاحظه آنها دارد (ابن سینا، ۱۴۰۵، ج ۲: ۲۰۸)، با توجه به این مبنای مشائی در ادراک کلی، تعبیر ذوات مرسل برای نشان دادن معقولات تعبیر مناسبی است و شامل قول مشایین هم می‌شود.

بنابر نظریه شیخ اشراق هم حسب نسبت حاجی، ادراک کلی به ادراک ارباب انواع است (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶: ۱۶۴)، شیخ اشراق در ادراک کلیات معتقد است، نفس کلیات را به اتصال و ارتباط و مشاهده ارباب انواع درک می‌کند، به نظر او متعلق واقعی ادراک کلی همان رب النوع افراد مادی در عالم مثل افلاطونی و مثل معلقه است، نفس در ادراک کلی به جهت ارتباط و اتصال وجودی با اطلاق رب النوع، نوعی سعه وجودی پیدا نموده علمی مطلق و کلی پیدا می‌کند، پس در ادراک کلیات نفس خودش دارای سعه وجودی شده و خود را با همان اطلاق وجودی ادراک می‌کند، با توجه به این مبنای اشراقی نیز استفاده از تعبیر ذوات مرسل قابل قبول است (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۱۱۴).

علاوه بر اینها تعبیر ذوات مرسل از جهت اشتمال بر دیدگاه ملاصدرا که در ادراک کلیات معتقد به مشاهده عقل است، تعبیر بهتری است، در نظر صدرا نفس در ادراک کلی عقل را از دور مشاهده می‌کند، نفس از آن جهت که متعلق و مرتبط با بدن بوده و با امور مادی و محدود سروکار دارد، از مرتبه عقلانی مجرد دور است و آن‌ها به جهت اطلاق و سعه وجودی از نفس فاصله دارند، از این رو اشراق و ادراک نفس نسبت به آنها مشاهده صریح و آشکار نبوده، بلکه مشاهده از دور است و به خاطر همین دوری، نوعی ابهام و اجمال و کلیت بر معقول نفس عارض می‌شود، بنابراین تعبیر ذوات مرسل، برای نشان دادن دیدگاه صدرا نیز بهتر است. (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶: ۱۶۴).

در این توجیه نیز می‌بینیم که چگونه تعبیر ذوات مرسل به جای مفاهیم کلی که شاید به جهت تنظیم قافیه استفاده شده باشد، منشاء تفسیر و توجیه مرحوم حاجی شده است.

۴-۱-۳ توجیه کاستی لفظی در تعبیر «و الذوق باللسان تم»

نمونه دیگر از ضیق تعابیر لفظی و نظم برای انعکاس محتوی که مرحوم حاجی را به توجیه و تاویل عبارات تحریک کرده، نقش مقدمات مادی در ادراک حسی در دیدگاه مشاء است، برمبنای مشاء قوای حس ظاهری مادی است یکی از قوای حس ظاهر، قوه ذوق و چشایی است، مرکز و محور چشایی دهان و زبان است و قوه چشایی و موضع آن در سطح زبان منتشر شده است، چنانکه امروزه قسمت های مختلف زبان را برای چشیدن مزه های مختلف تقسیم و تعیین می کنند، در طبیعات قدیم نیز معتقد بودند اعصابی در سطح زبان فرش شده و یک رطوبت لعابی که آن را بزاق می گوئیم، در سطح زبان جاری است، این بزاق توسط غده هایی در درون خود دهان ساخته و در سطح زبان پنخس می شود، این رطوبت لعابی که روی سطح زبان قرار می گیرد، محل قوه چشایی است. این رطوبت در تماس با مواد غذایی مکیف به کیفیت خاصی می شود که به نوع غذا و طعم آن بستگی دارد، طعم غذا در این رطوبت لعابی تأثیر می گذارد، و به حسب استحاله ای که رخ می دهد، رطوبت بزاقی کیفیت خاصی پیدا می کند، آن وقت اعصاب قوه چشایی که در سطح زبان گسترده و محل قوه چشایی است، به کمک کیفیتی که در رطوبت و بزاق حاصل شده، آن مزه خاص را ادراک کنند، پس اعصاب قوه چشایی و این رطوبت لعابی هر دو در ادراک چشایی نقش دارند (ابن سینا، ۲۰۰۷: ۱۶۳).

از طرفی سراینده منظومه در تعبیر نظم فقط زبان را ذکر کرده، لفظ تم را در قافیه قرار داده و از رطوبت لعابی چیزی نگفتند (لمس سری و الذوق باللسان تم و عصباً حُلْمَتی الثدی لشم)، طبیعی است که تعابیر نظم در تنگنای ردیف و قافیه، دستخوش تغییر و زیاده و نقصان می شوند و نیازی به تصحیح و توجیه همه آنها نیست، اما مرحوم حاجی معمولاً همان شیوه که در توجیه و تصحیح کلام دیگران دارند، در چنین مواردی هم بکار گرفته و تلاش می کنند، عبارات را تصحیح و تاویل کنند، در اینجا نیز در مقام تبیین و توجیه می گویند، تعبیر «باللسان تم...» به این معناست که چشایی به واسطه زبان تمام و کامل می شود، و همین قید «تم» که متناظر با «کمل» است نشان می دهد که غددی بنام «ملعبه» که در ریشه زبان است و بزاقی که تولید می کنند، به عنوان واسطه در ادراک چشایی نقش دارند و کار چشایی با زبان کامل می شود، این تعبیر که چشایی با زبان تام و کامل می شود، بیانگر این است که رطوبت لعابی و بزاق هم در چشایی نقش دارند، و ما را از ذکر مجزای رطوبت لعابی بی نیاز می کند (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۵: ۲۷).

۲-۴ پیچیدگی علمی و محتوایی

بخشی دیگر از آسیب‌های موجود در منظومه، ورود احيانی به پیچ و خم‌های علمی و محتوایی، نقد اقوال و رد و بدل شدن اشکال است، علی‌رغم اینکه بنای مرحوم حاجی در منظومه بر وضوح و اختصار است، گاه بر خلاف انتظار در منظومه به کشمکش‌های دامنه‌دار علمی نامناسب با ساختار بحث و حوصله‌تعلیمی مخاطب وارد شده و به توجیه و تاویل آنها پرداخته‌اند. مناقشات اقوال در جزء لایتجزی، توضیح صاحب محاکمات درباره نظر حکما، اشکال محقق دوانی به صاحب محاکمات، بیان انگیزه صاحب محاکمات، نقد فاضل باغنوی به محقق دوانی، دفاع مرحوم حاجی از دوانی و پاسخ نقضی و حلی به فاضل باغنوی، ذکر پاسخ به اشکال نظام بر مبنای حاجی، پاسخ محقق دوانی به اشکال، خرده‌گیری حکیم سبزواری بر پاسخ محقق دوانی و در پایان بیان پاسخ مرحوم حاجی نمونه‌ای از تفصیلی‌پر پیچ و خم است که ذکر آن مجال گسترده‌تری می‌خواهد (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۴: ۱۳۱).

آنچه به عنوان نمونه در اینجا ذکر می‌کنیم، مربوط به معنای حرکت در مقوله و اقوال آن است. یکی از اقوال درباره حرکت در مقوله این است که مقوله جنس حرکت باشد (سبزواری، ۱۳۶۰: ۴۲۱ و ۵۲۸، ۱۳۶۹، ج ۴: ۲۶۹)، به این معنا که هر کدام از مقولاتی که حرکت در آنها واقع می‌شود، انواعی دارند که یکی از آنها حرکت است، مثلاً مقوله کیف چند نوع دارد که یک نوعش حرکت است، یا مقوله وضع چند نوع دارد که یک نوع آن حرکت است، حکیم سبزواری در نقد این قول فرموده‌اند اگر حرکت نوعی از مقوله باشد، رابطه حرکت و مقوله رابطه جنس و نوع است و اگر رابطه میان حرکت و مقوله جنس و نوع باشد با هم متحد‌اند، حال آنکه میان مقوله و حرکت، اتحاد و حمل و انطباق یا عینیت برقرار نبوده بلکه دوگانگی و غیریت حاکم است. زیرا حقیقت حرکت، تجدد و تغییر شیء دیگر است، حرکت حالت شیء است و حالت شیء، غیر از خود شیء است، پس حرکت شیء خود شیء و حرکت مقوله، خود مقوله نیست، در حرکت چیزی غیر از حرکت وجود دارد که دارای حرکت است، همواره نوعی غیریت و دوگانگی و بیگانگی میان حرکت و مقوله برقرار است، لذا ادعای جنس و نوع بودن مقوله با حرکت و اتحاد آنها باطل است (هیدجی، ۱۳۶۵: ۴۵۸).

ملاصدرا اما با توسل به عروض تحلیلی حرکت این قول را توجیه کرده است، مبتنی بر این توجیه حرکت از اعراض من صمیمه و تحلیلی است و مانند جنس و نوع، به حسب مصداق و در عالم خارج با مقوله متحد است، مغایرت و دوگانگی حرکت و مقوله، مفهومی و در مقام

تحلیل ذهنی است. در خارج یک حقیقت واحد محقق است که عین تغییر و سیلان بوده و در مقام تحلیل ذهنی، گاه مقوله و گاه تجدد و حرکت از این وجود واحد انتزاع می شود، پس میان حرکت و مقوله اتحاد و عینیت به حسب مصداق بر قرار است و می توان رابطه آنها را رابطه جنس و نوع در نظر گرفت (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳: ۷۴، مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱۱: ۶۵۷)

مرحوم حاجی این توجیه صدرا را که با مبنای صاحبان قول به جنس بودن مقوله ناسازگار است، با مساله ارباب انواع تصحیح نموده می فرمایند این تصحیح ملاصدرا بر مبنای افلاطونیان در پذیرش ارباب انواع و مثل نوری درست است، حکمای افلاطونی معتقدند قبل از هر نوع مادی، که در طبیعت تحقق دارد، یک نوع مجرد در عالم قبل تحقق دارد. بنابراین همه انواع مادی که در عالم طبیعت به نحو متغیر و با کون و فساد تحقق دارند، یک نوع مجرد عقلانی دیگر در عالم مثل و ارباب انواع دارند که آن نوع مجرد همه کمالات نوع مادی خود را داشته، مفیض وجود و مدبر و سرپرست افراد نوع مادی در عالم طبیعت و با آنها متحد است. بر این مبنا هر نوع مادی و متغیر، نوعی ثابت و مجرد نیز دارد و جنسی که شامل این انواع است، مشتمل بر دو نوع خواهد بود، یک نوع سیال و متغیر و گذرا که در عالم طبیعت است و یک نوع ثابت و مجرد که در عالم مثل و ارباب انواع تحقق دارد، پس مقوله دو نوع دارد که نوع طبیعی آن متغیر و گذرا و فاسد و نوع مثالی آن، ثابت و قار و ابدی است، لذا جنس بودن مقوله برای دو نوع ثابت و سیال معنا پیدا می کند.

پس از بیان این تصحیح و تکمیل، دو اشکال مطرح است اول اینکه قائلان به جنس بودن مقوله افلاطونی نیستند و این مبنا را قبول ندارند و دوم اینکه قائلان به رب النوع برای انواع تام جوهری فرد عقلانی مجرد و رب النوع معتقدند، اما برای اعراض و مقولاتی چون کم و کیف، قائل به رب النوع نیستند. از این رو حکیم سبزواری به توجیه دیگری اقدام نموده و جنس بودن اعراض را بر مبنای دیگری تاویل نموده می فرمایند، اگر بخواهیم این سخن را در اعراض تصحیح کنیم، باید توجیهی به حرف امثال صدرا اضافه کرده و بگوییم، رب النوع عرض در عالم مثل اگر چه به نحو جدا و مستقل از جواهر عقلانی وجود ندارد، اما به نحو متحد با جواهر عقلانی دارای تحقق است، اعراض جواهر عقلانی، با خود آنها به وجود واحد موجود و به صورت کمالات و هیئت های نوری برای جواهر مجرد عقلانی ثابت اند، این اعراض و هیئت های نوری، وقتی در عالم طبیعت ظهور کنند، در قالب اعراض طبیعی ظاهر می شوند (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۴: ۲۷۰).

۴-۳ افراط در توجیه اقوال

یکی دیگر از اشکالات منظومه که برخاسته از داب مرحوم حاجی در خوش بینی و حمل اقوال بر صحت است، عدم توجه به واقعیات تاریخ فلسفه و اقدام به استناد و تاویل و توجیه اقوال مختلف مطابق با معارف اسلامی و دینی است. از این جهت برخی اسنادهای اقوال و دیدگاه‌ها در منظومه محل تامل و تردید واقع شده است (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۹: ۳۰۴)، در ادامه خواهیم دید که چگونه حکیم سبزواری حرف تالس ملطی را که مربوط به دوره جهان شناسان یونان و پیرامون ماده المواد عالم طبیعی و جسمانی ابراز شده به معارف دینی و دیدگاه‌های فلسفی و عرفانی پیوند می‌دهد.

۴-۳-۱ توجیه رای تالس در ماده المواد

مساله ماده المواد و عنصر اول از مسائل قدیمی فلسفه بوده و در دوره جهان‌شناسان یونان قبل از سقراط و افلاطون و ارسطو نیز مطرح شده است، جهان شناسان یونان اولین کسانی بودند که به تبیین عقلانی حوادث طبیعت اقدام کردند، آنها به روش عقلی و قیاسی درباره امور و حوادث مختلف طبیعی اظهار نظر می‌کردند و البته به جهت خطای در بکارگیری روش قیاسی در امور تجربی، تلاش آنها به نتیجه مطلوب نرسید و حاصلی جز تردید همه جانبه و ظهور سوسفطائیان همراه نداشت. یکی از موضوعات مورد توجه جهان‌شناسان معرفی عنصر ابتدایی جهان بود، تالس عنصر ابتدایی را آب معرفی کرد، و دیگران عناصر دیگری مانند آتش، هوا، امر نامتعیین و... را ماده المواد دانستند (خراسانی، ۱۳۷۰: ۱۲۲، ۱۲۷، ۱۳۳، ۱۴۴) این دیدگاه از تالس درباره ماده المواد و در فضای تفکر مادی و طبیعی یونان نقل شده است (کاپلستون، ۱۳۶۸، ج ۱: ۳۵) مرحوم حاجی به حسب شیوه رایج خود در تصحیح و توجیه اقوال، مضامینی از تورات متناسب با نظر تالس نقل کرده اند، مطلبی هم از شهرستانی درباره تاویل دیدگاه تالس به مرتبه مثالی و تحقق و عینیت آن در طبیعت ذکر نمودند، و در نهایت نیز تاویل عرفانی آب به وجود منبسط را که با مضمون برخی آیات نیز هم آهنگ است به عنوان تفسیر اعتقاد تالس مطرح کرده اند که به نظر می‌رسد همه اینها صرف توجیه، مبتنی بر خوش‌بینی و از باب حمل کلام بر صحت است.

منشاء تطبیق سخن تالس با تورات برخی مضامین این کتاب است، از جمله در تورات آمده که حق تعالی ابتدا جوهری خلق کرد، سپس با نظر جلال و هیبت به آن نگاه کرد، در نتیجه این

التفات و هیبت آن جوهر ذوب و تبدیل به مایع شده، کفی بر روی آن جمع گردید، آنگاه تبدیل به بخار و دود شد، از این دود آسمان ها و از کفی که روی آب مذاب جمع شده بود، زمین خلق گردید، وقتی بخشی از زمین سخت تر شد، کوهها از آن آفریده شدند، پس مبداء آفرینش زمین، کوهها، آسمانها و بقیه عالم طبیعت همان جوهر ذوب شده است. این مطلب، در برخی روایات اسلامی نیز منعکس شده است، در متون دینی روایاتی به عنوان روایات مخلوق اول وجود دارد و مصادیق مختلفی از جمله آب در برخی از آنها به عنوان اولین مخلوق ذکر شده (صدوق، ۱۳۹۸: ۶۷، مجلسی، بحار، ج ۵۴: ۶۷) که در مقام تحلیل باید مجموع آنها را مورد ملاحظه قرار داد (حسینی شریف، ۱۳۹۵: ۷۷).

مطلبی نیز از ملل و نحل شهرستانی در تفسیر سخن طالس نقل کرده‌اند، گویا شهرستانی دیدگاه طالس را با نظریه خودش در مساله علم حق تعالی تفسیر نموده است، به گفته شهرستانی به نظر تالس وقتی خداوند عنصر اول یا آب را خلق کرد، صورت همه موجودات و معدومات در این عنصر تحقق داشت، در مراتب بعدی حق تعالی صورت موجوداتی را که در عنصر اول بود، در عالم طبیعت و مطابق همان مثالی و صورتی که در عنصر اول داشتند خلق نمود. شهرستانی در مساله علم واجب معتقد بود، صور همه ممکنات در عقل اول تحقق دارد و علم خداوند به ممکنات نیز بواسطه صور آنها در عقل اول است، چنانکه آفرینش آنها در مراتب مادون، مطابق صور علمی عقل اول انجام می شود، گویا او در اینجا عنصر اول را بر عقل اول تطبیق کرده است.

در نهایت مرحوم حاجی دیدگاه طالس ملطی را با مضمون آیه شریفه «و جعلنا من الماء کل شیء حی» و دیدگاه وجود منبسط عرفانی که هر سه مظنون و محل تردید است، توجیه و تاویل کرده، می فرمایند، بعید نیست که مراد طالس از آب، با آب در آیه شریفه که همان وجود منبسط عرفانی است، یکسان باشد. عنصر اول و آب، همان وجود واحد منبسطی است که به نظر عرفا واسطه ظهور موجودات و بستر تحقق تعینات در عالم است. چنانکه وجود منبسط بستر ظهور همه موجودات و تعینات است، آب نیز مبدا اولیه و منشاء تحقق موجودات است. همان‌طور که وجود منبسط و نفس رحمانی واسطه ظهور عقل و مثال و طبیعت است، در دیدگاه تالس ملطی هم آب عنصر اول و ماده المواد بوده و بقیه موجودات عالم عقول و نفوس و طبیعت از آب خلق می شوند، چنانکه آتش اشاره به عالم عقل و هوا اشاره به عالم نفوس و کف روی آب ناظر به عالم طبیعت است.

اگر چه به فرموده مرحوم حاجی صدق و تطبیق این سنخ تاویل بر شخص عالم به تاویل پوشیده نیست، اما به نظر می‌رسد، چنین تاویلی نه تفسیر مطمئنی درباره آیه است، نه با دیدگاه طالس ملطی و واقعیت تاریخی فلسفه سنخیت دارد و نه با قواعد فهم متعارف تاویل هماهنگ است. دغدغه جهان‌شناسان یونان، پیدا کردن ماده‌المواد به عنوان عنصر اشیاء طبیعی بود، آنها به وجه باطنی و ملکوتی هستی، آن هم در قالب وحدت وجود غلیظ عرفانی دست نیافته بودند، تاویل عرفانی آب و تطبیق آن بر وجود منبسط که یک اصطلاح خاص در علمی بشری است، در موطن اصلی خود یعنی عرفان محل تامل و تردید است چه رسد به این‌که مقصود باطنی کلام کسی مانند تالس ملطی باشد، این نحوه از پای بندی به تاویل و توجیه را که در جاهای مختلف منظومه دیده می‌شود، می‌توان از نقاط ضعف و اشکالات منظومه به مثابه متن درسی به شمار آورد.

۴-۴ کثرت متون تاویلی

۴-۴-۱ تاویل آیه نور

در نظام هستی‌شناسی عرفانی، حقیقت وجود منحصر در واحد شخصی است و کثرات مشهود در عالم، تعیینات و شئون و مظاهر و تجلیات این وجود واحد به شمار می‌آیند. اولین تعیینات تعیینات حقی و علمی اند که در آنها اوصاف، کمالات، اسماء و صفات حق برای حق، معلوم شده و تعین پیدا می‌کنند، این علم به دو نحو تحقق پیدا می‌کند، یک مرتبه علم اجمالی به کمالات است که خداوند در آن تمام صفات و کمالات خود را به نحو واحد و بسیط ادراک می‌کند و اولین تعین حقی یا تعین «احدیت» نامیده می‌شود.

مرتبه دیگر، علم حق تعالی به کمالات به نحو تفصیلی است که به آن تعین واحدیت می‌گویند، در مرتبه واحدیت تمایز و تفصیل میان کمالات و اسماء و صفات حق تعالی آشکار و نوعی کثرت و تمایز علمی نیز حاصل می‌گردد، این تمایز و کثرت علمی از جهتی عالم اسماء و صفات حق تعالی است. زیرا اسما و صفات حق تعالی در این مرتبه به نحو تفصیلی ظهور و بروز می‌کنند. مرتبه واحدیت در واقع نقشه علم تفصیلی حق تعالی به نظام احسن است که جایگاه موجودات یعنی اعیان ثابته آنها در این نقشه علمی مشخص و معلوم می‌شود، پس اعیان ثابته برخاسته از عالم اسما و صفات حق در مرتبه واحدیت است. این اعیان در مرتبه واحدیت، علمی بوده و هنوز در خارج تحقق پیدا نکرده اند، به مقتضای وجود

و فیاضیت مطلق حق تعالی، از وجود علمی به وجود عینی رسیده و تعینات خلقی حاصل می‌شوند، لذا همه عوالم نشات گرفته از اعیان ثابت علمی و اعیان ثابت علمی نشات گرفته از عالم اسما و صفات اند (قیصری، ۱۳۷۵: ۲۳، قونوی، ۱۳۷۵: ۸).

مرحوم حاجی «شجره زیتونه» در آیه نور را با توجه به ساختار صدور در جهان‌شناسی عرفانی، تاویل کرده است. به فرموده ایشان شجره زیتونه که منشاء اعیان علمی و اعیان خارجی است، همان عالم اسماء و صفات است که منشاء همه کثرات و به تعبیر مرحوم حاجی منشاء انوار سه گانه عقلی و نفسی و حسی است، چنانکه در تعبیر شجره و تشاجر شاخ و برگ آن، نوعی کثرت نهفته است، کثرات خلقی برخاسته از کثرت اعیان و کثرت اعیان از اقتضائات ذاتی اسما و صفات در عالم اسما و صفات است. عالم اسماء مبداء عالم اعیان بوده، تقدم رتبی بر عالم اعیان داشته و روح عالم اعیان به شمار می‌رود.

بنابر این تاویل وصف لاشرقیه و لا غربیه نیز ناظر به برزخیت شجره زیتونه است و نشان می‌دهد که شجره زیتونه متعلق به عالم حس و طبیعت نبوده و برزخ میان ذات و تعینات علمی و عینی است، به اقتضای همین وساطت، نه وحدت محض و نه کثرت محض است، بلکه از جهتی ریشه در وحدت و باطن وجود و از جهتی رو به کثرت و ظاهر وجود دارد، تعبیر نه شرقی و نه غربی که در آیه شریفه آمده ناظر به همین خصوصیت وساطت شجره زیتونه در نظام هستی است که جهتی به شرق و طلوع هستی و جهتی به غرب و پایان هستی دارد. در ابتدای قوس نزول که با کثرت بی نهایت خود واسطه اشراق و ظهور موجودات بی نهایت است، شجره زیتونه نامیده می‌شود، چنانکه در انتهای قوس صعود، آخرین مرتبه از مراتب اسماء الهی و پایان سیر سالکان توحیدی به شمار آمده و سدره المنتهی خوانده می‌شود. این درخت برزخ میان ذات و خلق است و امکان ترقی از آن برای خلق وجود ندارد. جنت الماوی که جنت اسماء و صفات حق است، در این درخت تحقق دارد و مسیر علمی و عملی کامل بدان ختم می‌شود (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۵: ۱۷۳).

این آیه علاوه بر آثار حکیم سبزواری (سبزواری، ۱۳۷۶: ۷۰۰، همو، ۱۳۸۰: ۱۳۵، همو، ۱۳۸۳: ۴۹۵، همو، ۱۳۷۴، ج ۳: ۳۰۹)، در حکمت اشراق (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۴۳۱) و مشاء نیز مورد تاویل و تطبیق قرار گرفته است، چنانکه ابن سینا در آیه شریفه نور، مشکات را به مرتبه عقل هیولانی، زجاجه را به عقل بالملکه، مصباح را به عقل بالفعل، نور علی نور را به عقل مستفاد، شجره زیتونه را به درخت افکار، زیت قریب به اشتعال را به قوه حدس و نار را به عقل فعال تاویل کرده است (طوسی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۵۶). البته چنانکه گفتیم آیه نور از آیات

متشابه قرآن کریم بوده و شناخت و قضاوت در معنای آن بسیار دشوار است، همچنین باید توجه داشت که قرآن کریم بر اساس اصطلاحات علوم تکلم نمی‌کند و تاویل آیه نور بر اصطلاحات عرفانی در صدور یا تطبیق بر قوای انسان صغیر مانند، تاویل مشکات به عقل هیولانی و زجاجه به عقل بالملکه، مصباح به عقل بالفعل، نور علی نور به عقل مستفاد، شجره زیتونه به درخت افکار، «یکاد زیتها یضیء» به حدس، نار به عقل فعال، یا انطباق بر مراتب عالم کبیر مانند تاویل مشکات به عالم ماده و زجاجه به عالم نفس مصباح به عالم عقل، نور علی نور بر نور الانوار، شجره زیتونه و لاشرقیه و لاغریبه به عالم اسماء و صفات و برزخیت آن، وجه اطمینانی نداشته و نوعی تیمن و تبرک و اظهار ذوق نسبت به معانی قرآنی است. تطبیق آیات قرآنی بر اسامی و اصطلاحات علمی که در جاهای دیگر منظومه واقع شده نیز همین گونه است:

در این تعبیر که گفتیم ایام ربوبی اشاره به تاویل آیه شریفه و «خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ و ما بینهما فی سِتَّةِ آیامٍ» (سجده: ۴) است، زیرا مراتب ششگانه صعود از جهتی عین مراتب شش‌گانه نزول است چنانکه از جهت لطائف ششگانه طبع، نفس، قلب، روح و سر و خفی است، و اما لطیفه هفتم که اخفی است مقام فنا و فراغ از خلقت است، البته برخی عرفا هم این مراتب ششگانه را به ملک و جن و معادن و نبات و حیوان و انسان تاویل برده‌اند و برخی این مراتب ششگانه را حضرات خمس به ضمیمه حضرت کون جامع دانسته‌اند (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۲: ۲۹۳).

این بیان نشان می‌دهد که باب تاویل تا چه اندازه وسیع است و چه بسیار مصادیق شش‌گانه، هفت‌گانه و هشت‌گانه ای می‌توان یافت که مصداق ایام سته، سماوات سبعه و حاملان ثمانیه قرآنی است و بر قوسین فلسفی و عرفانی قابل تطبیق است:

همان شش مرحله نزولی، در قوس صعود هم پیدا می‌شود، شش مرحله در نزول بود و شش مرحله در صعود، که مجموعاً می‌شود دوازده مرحله. این یک راه است برای این‌که شش عالم پیدا کنیم، که عبارت شد از: ۱ - عالم لاهوت، ۲ - فیض مقدس، ۳ - عالم عقول، ۴ - عالم نفوس کلیه، ۵ - عالم مثل معلقه، ۶ - عالم طبیعت... به حسب ظاهر، ایام‌الله یعنی روزهایی که حوادثی بزرگ در آن رخ داده است، اما مرحوم حاجی آن را این‌طور معنا کرده که ایام‌الله یعنی مراحل سیر فیض حق تعالی در قوس صعود و نزول (متظری، ۱۳۹۴، ج ۳: ۶۰)

نمونه دیگر از تاویل آیات استشهاد مرحوم حاجی برای توجیه حرکت جوهری به آیات شریفه قرآن مانند کریمه «و ترى الجبال تحسبها جامدة و هی تمر مر السحاب»، است که از مضمون آن، حرکت جوهری در ذات و حقیقت عالم جسمانی برداشت شده است همچنین آیه شریفه «افعیینا بالخلق الاول بل هم فی لبس من خلق جدید» که از خلق جدید در آیه چنین برداشت شده که تمام عالم جسمانی به حسب ذات و جوهر هر لحظه در حال تغییر و شدن است (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۴: ۲۸۸). روشن است که تطبیق معارف آیات قرآنی با مبنایی مانند تغییر جوهر فلسفی یا تجدد امثال عرفانی یا فنای اعراض اشعری همه به یک میزان، غیرقابل اطمینان است.

این‌ها نمونه هایی از تاویل گرایی مرحوم حاجی در منظومه است که نمی توان مبنای مورد اعتمادی برای آنها ادعا کرد، استشهاد و استفاده از آیات قرآنی چنانکه گذشت نه تنها در فلسفه یا حکمت متعالیه، بلکه در هیچ علمی، آنگاه که بر اساس اصطلاحات آن علم، تاویل و تفسیر می شود، قابل قبول نبوده و نوعی برداشت و تفسیر ذوقی است، فضای فهم و درک آیات قرآن، فضایی مستقل است و آیات قرآن را باید در همان فضای خاص خود و نه براساس اصطلاحات علمی فهم کرد.

۴-۵ کثرت آمیختگی با مطالب عرفانی

صبغه حکمت متعالیه در منظومه و همراهی این حکمت با مبانی و مسائل عرفانی موجب شده تا مرحوم حاجی گاه اشارات عرفانی دقیق در منظومه مطرح کند که فهم آنها نیازمند آشنایی نسبی یا کامل با مباحث عرفان نظری است: «سبزواری چنین است به خصوص در طرح مباحث عرفانی گویی عنان مطالب از کفش خارج می شود. وی حتی در شرح منظومه و حواشی آن نیز پیوسته از موضوع خارج می شود» (کنگره بزرگداشت حکیم سبزواری، ۱۳۷۴: ۸۷). مرحوم حاجی از همان مقدمه با قلم خود عزم، ارادت و دل بستگی خود به عرفان و تاثیر فضای عرفانی در منظومه را ابراز کرده است. فهم همین مقدمه مختصر نیازمند آشنایی کامل به محتوای و اصطلاحات عرفان و مسبق به آموزش یک دوره عرفان نظری است، این کار اگرچه برای نوشته ای آزاد در فلسفه و مطابق ذوق نویسنده عیب به شمار نمی آید، اما برای کتابی به مثابه متن آموزشی مطلوب نیست، یکی از اصول آموزش، رعایت ترتیب در سطوح و مقامات آموزش است، و شایسته نیست مطالب ارائه شده متوقف بر سطح بالاتری از اطلاعات

آسیب‌شناسی شرح منظومه حکیم سبزواری به‌منابه متن آموزشی (غلامعلی مقدم) ۲۳۵

و اصطلاحات در علم دیگر باشد. این آمیختگی با فضای عرفان نظری را در جای جای منظومه می‌توان مشاهده کرد که در ادامه نمونه‌ای از آن را ذکر می‌کنیم.

۴-۵-۱ تفسیر فقدان ماهیت در نفس

در مباحث نفس منظومه درباره نفس، چنین تعبیر شده که نفس ماهیت ندارد، از طرفی هر موجود ممکن ماهیت دارد و نفس نیز به عنوان امری ممکن دارای ماهیت است. مرحوم حاجی در توجیه و تفسیر این فراز مطالبی مطرح و جوهی ذکر نموده‌اند که فهم آن بر فرض صحت، بدون آشنایی و احاطه بر مطالب عرفانی دشوار است، از جمله در نفی ماهیت از نفس به ظل الله بودن نفس بر مبنای عرفان تمسک کرده‌اند. چنانکه گفتیم در عرفان وجود حقیقی منحصر در حق تعالی است، سایر موجودات مظاهر و شئون و اظلال و تعینات حق تعالی به شمار می‌روند، البته میان مظاهر و اظلال ترتیبی وجود دارد، ظهور اول یا ظل اول، یک ظل واحد به نام وجود منبسط است که بستر تحقق همه تعینات و مظاهر دیگر به حساب می‌آید. وجود منبسط که ظل حق تعالی است، از جهتی نامحدود است و منحصر در هیچ حد و تعیین و مظهر خاص نیست، بلکه جامع همه حدود و تعینات است و در هر حد و تعیینی عین همان حد و تعیین به شمار می‌آید، تعینات در بستر وجود منبسط تحقق پیدا می‌کند و در واقع همان وجود منبسط مطلق به تعیین در آمده‌اند.

این وجود منبسط ظل حق تعالی، بدون ماهیت، نامحدود و غیر منحصر در تعیین و مرتبه خاص است. نفس نیز که در بیان عرفا کون جامع همه تعینات و مراتب وجود است از این جهت، مانند وجود منبسط، یک وجود واحد ظلی است و همان مطالبی که در باره وجود منبسط گفته می‌شود، درباره نفس نیز می‌توان گفت. بر این اساس نفس نیز ظل حق تعالی به حساب آمده و مانند حق تعالی فاقد ماهیت خواهد بود، زیرا ظل نامحدود، نامحدود و بدون ماهیت است، پس نفس ظل حق تعالی بوده و از جهت این ظل بودن، محدود به تعیین و مرتبه خاصی نیست و ماهیت هم نخواهد داشت (سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۵: ۱۴۷).

هویدا است که درک این مطلب متوقف بر آشنایی نسبی با علم عرفان نظری و آگاهی از نظام هستی‌شناسی و انسان‌شناسی عرفانی است و ذکر آن در کتاب تعلیمی فلسفه و در مراتب آغازین موجب پیچیدگی و ابهام خواهد گردید.

۵. نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

کتاب منظومه و شرح آن، از آثار قلمی ارزشمند حکیم سبزواری است که با توجه به ویژگی‌های ارزشمند و مثبت خود همچنان در نظام آموزشی حوزه و دانشگاه جایگاه خود را به‌عنوان متنی زنده و پویا حفظ کرده است. در عین حال منظومه به فراخور تغییرات زمان، قابلیت تکامل و روزآمدی بیشتری را داراست و این مهم با ایجاد گفتمان آسیب‌شناسانه نسبت به آن میسر خواهد گردید. تا علاوه بر تحلیل شاخصه‌های علمی و محتوایی، به مثابه متن درسی نیز مورد توجه و بررسی قرار گیرد، در این مقاله به شیوه تحلیلی مصداقی به برخی آسیب‌های لفظی و محتوایی منظومه پرداخته و نشان دادیم که این کتاب با توجه به ویژگی‌های مثبت و نقاط قوت خود، هنوز هم شایستگی این را دارد که به‌عنوان متن آموزشی مورد توجه و بازبینی قرار گرفته و در کنار حفظ نقاط قوت از روزآمدی بیشتر برخوردار و در دسترس علاقه‌مندان حکمت قرار گیرد. در پرتو این نگاه برخی جهات قابل نقد منظومه مانند شرح مزجی و پیچیدگی عبارات، توجیه اقوال و حمل بر صحت آنها، نقل تاویل آیات و روایات و آمیختگی با مطالب عرفانی را با ذکر نمونه‌های مصداقی مورد تبیین و تحلیل قرار داده ایم.

کتاب‌نامه

- ابن سینا (۱۳۷۵)، الاشارات و التنبیها، قم، نشر البلاغه.
- ابن سینا، حسین بن عبد الله (۱۴۰۵)، الشفاء (الطبیعیات)، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- ابن سینا، حسین بن عبد الله (۲۰۰۷)، مبحث عن القوى النفسانية (أحوال النفس)، پاریس، دار بیبلیون.
- ایزدی، محسن (۱۳۹۲)، آموزش فلسفه، بررسی تطبیقی شرح منظومه و نهاییه الحکمه، قم، بوستان کتاب.
- آملی، محمد تقی (بی تا)، درر الفوائد مع مقدمة تبحر عن نبذة من حياة المؤلف و تألیفاته المنیفة، قم، اسماعیلیان.
- تبعی ایزدی، مختار (۱۳۸۰)، بررسی تطبیقی شرح منظومه و نهاییه الحکمه، مجله معرفت، شماره ۴۲، صص ۵۸-۶۴
- حسینی شریف، سید علی و مقدم، غلامعلی (۱۳۹۵)، مخلوق اول در روایات و دو مواجهه متفاوت، مجله آموزه‌های فلسفه اسلامی، شماره ۱۸، صص ۱۰۱-۷۷
- خراسانی، شرف الدین (۱۳۷۰)، نخستین فیلسوفان یونان، تهران، آموزش انقلاب اسلامی.

آسیب‌شناسی شرح منظومه حکیم سبزواری به‌مثابه متن آموزشی (غلامعلی مقدم) ۲۳۷

ذکایی ساووجی، مرتضی (۱۳۷۲)، کتابشناسی حاج ملا هادی سبزواری، مجله اطلاع‌رسانی و کتابداری، شماره ۹۶، ۲۸-۲۲.

رازی، فخر‌الدین (۱۴۱۱)، المباحث المشرقیة، قم، بیدار.

سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۶۰) التعليقات على الشواهد الربوبية، تصحيح جلال الدين آشتياني، مشهد، مرکز نشر دانشگاهی.

سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۶۹)، شرح المنظومة (تعليقات علامه حسن زاده)، تهران، ناب.

سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۷۴)، شرح مثنوی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۷۶)، جواب مسائل سيد سميع خلخالی (رسائل حکيم سبزواری)، تهران، اسوه.

سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۷۶)، رسائل حکيم سبزواری، تهران، اسوه.

سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۸۰)، شرح نبراس الهدی، سبزوار، دانشگاه تربیت معلم سبزوار.

سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۸۳)، اسرار الحكم، تصحيح کریم فیضی، قم، مطبوعات دینی.

سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۷۵)، مجموعه مصنفات، مقدمه هانری کربن، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

سهروردی، یحیی بن حبش (۱۳۷۲)، کتاب حکمة الإشراف (مجموعه مصنفات شیخ اشراق)، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

سهروردی، یحیی بن حبش (۱۳۷۵)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تصحيح و مقدمه هانری کربن، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

شجاری، مرتضی (۱۳۹۵)، آموزش حکمت متعالیه یا پیچیده کردن و تخریب آن، مجله پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، شماره ۴۰، صص ۶۸-۵۱

شجاعی جشوقانی، مالک (۱۳۹۹)، فلاطوری و پرسش از خاستگاه‌های قرآنی فلسفه اسلامی، مجله حکمت معاصر، دوره ۱۱، شماره ۱، صفحه ۱۴۷-۱۶۷.

صدر‌الدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱)، الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، قم، مکتبة المصطفوی.

طوسی، خواجه نصیر‌الدین (۱۳۷۵)، شرح الاشارات و التنبیها مع المحاکمات، انتشارات، قم، نشر البلاغة.

فانی، کامران (۱۳۶۲)، حاج ملا هادی سبزواری و شرح منظومه حکمت، مجله نشر دانش، صص ۴۸-۴۴

قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸)، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق حسین درگاهي، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.

قونوی، صدر‌الدین محمد (۱۳۷۵)، النفحات الإلهیة، تصحيح محمد خواجوی، تهران، مولی.

۲۳۸ حکمت معاصر، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

قیصری رومی، محمد داوود (۱۳۷۵)، شرح فصوص الحکم، تحقیق سید جلال الدین آشتیانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.

کاپلستون، فردریک (۱۳۶۸)، تاریخ فلسفه، یونان و روم ترجمه جلال الدین مجتبوی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی سروش.

کنگره بزرگ داشت دوستمین سال تولد حکیم سبزواری (۱۳۷۴)، مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت دوستمین سال تولد حکیم سبزواری، سبزواری، انتشارات دانشگاه تربیت معلم.

گل پرور روزبهرانی، مهدی (۱۴۰۰)، دو گونه فلسفه ورزی در نسبت با گذشته‌ی فلسفه، مجله حکمت معاصر، دوره ۱۲، شماره ۲، صفحه ۳۳۰-۳۰۷.

محقق، مهدی (۱۳۷۰)، منطق و مباحث الفاظ (مجموعه متون و مقالات تحقیقی)، تهران، دانشگاه تهران. محمدیان، عباس (۱۳۸۱)، حکیم عاشق (سیری در اندیشه‌های حکمی و عرفانی حکیم سبزواری)، سبزواری، دانشگاه تربیت معلم.

مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۱۹)، من هدی القرآن، تهران، دار محبی الحسین.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، درسهای اسفار، مبحث حرکت (مجموعه آثار استاد شهید مطهری)، تهران، صدرا.

مطهری، محمد ثناء الله (۱۴۱۲)، التفسیر المظهری، تحقیق، غلام نبی تونسلی، پاکستان، مکتبه رشديه.

مقدم، غلامعلی (۱۳۹۹)، وجود منبسط و سلسله طولی علل، مشهد، بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.

منتظری، حسینعلی (۱۳۹۴)، شرح منظومه، تهران، سرایی.

میر داماد، محمد باقر (۱۳۷۶)، تقویم الایمان و شرحه کشف الحقائق، تحقیق علی اوجبی، تهران، موسسه مطالعات اسلامی.

نقیبی، سید محمد حسین؛ نصری، عبدالله (۱۳۹۸)، علم حضوری موثر در ادراک حسی و لوازم معرفت‌شناختی آن از دیدگاه حکمت متعالیه، مجله حکمت معاصر، دوره، ۱۰ شماره ۲، صص ۲۶۹-۲۴۹.

هیدجی، محمد (۱۳۶۵)، تعلیقه الهیدجی علی المنظومه و شرحها، تهران، مؤسسه علمی.